

Ιστοριογραφία της νεοελληνικής τέχνης

Από τα αποθησαυρίσματα του 19ου αιώνα στην εκδοτική άνθηση των τελευταίων δεκαετιών

Του **Νίκου Γ. Μοσχονά**

Ιστορικού και Κριτικού Τέχνης
Διευθυντή Ερευνών του Ε.Ι.Ε.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ με την καλλιέργεια και την ανάπτυξη των εικαστικών τεχνών στην Ελλάδα παρατηρείται ήδη από τον 19ο αιώνα το ενδιαφέρον ορισμένων λογίων για τη θεωρητική ενασχόληση με την τέχνη. Η καλλιτεχνική δραστηριότητα που άρχισε να αναπτύσσεται με κέντρα τις δύο ελληνικές πρωτεύουσες, την Κέρκυρα (πρωτεύουσα του νησιωτικού Ιονίου Κράτους) και την Αθήνα (οριστική πρωτεύουσα του νεοσύστατου Ελληνικού Βασιλείου), δημιούργησε τις προϋποθέσεις και το απαραίτητο κλίμα για την ευδοκίμηση της κριτικής, της αισθητικής θεώρησης και της μελέτης της ιστορίας των εικαστικών τεχνών.

Όπως ήταν φυσικό, απασχόλησε ιδιαίτερα τους μελετητές η διερεύνηση και η προβολή του παρελθόντος αλλά και της συνέχειας της ελληνικής τέχνης. Βέβαια, οι πρώτες προσεγγίσεις της ιστορίας της ελληνικής τέχνης υπήρξαν συμπτωματικές, ασύνδετες, χωρίς συγκεκριμένη μεθοδολογία και σύστημα. Αποσκοπούσαν στην αποθησαύριση και στη μετάδοση πληροφοριών και όχι στη συστηματική μελέτη του αντικείμενου. Τα πρώτα σχετικά άρθρα οφείλονται στη γραφίδα του Κερκυραίου λόγιου και ιστοριογράφου Ανδρέα Μουστοξύδη, ο οποίος ανάμεσα σε άλλα περιπούδαστα θέματα που πραγματεύεται και δημοσιεύει ανώνυμα στο περιοδικό του σύγγραμμα *Ελληνονομήμων ή Σύμμικτα Ελληνικά* (1843) ασχολείται με τον Παναγιώτη Δοξαρά (σελ. 17-40), τον Αντώνιο Βασιλάκη (σελ. 160-180), τον Δομήνικο Θεοτοκόπουλο (σελ. 271-276), καθώς επίσης τον Μιχαήλ Δαμασκηνό και τον Εμμανουήλ (σελ. 277-278).

Σχόλια στον Τύπο

Από τα μέσα του αιώνα εμφανίζονται τα πρώτα τεχνοκριτικά σχόλια και σημειώματα στον αθηναϊκό Τύπο (ιδιαίτερα στο περιοδικό *Πανδώρα* και στις εφημερίδες *Φήμη*, *Αθηνά* και *Αιών*). Η τάση αυτή ενισχύθηκε με τη θεσμοθέτηση των ετήσιων εκθέσεων του Πολυτεχνείου (1850), των «Κοντοσταύλειων» διαγωνισμών (1855/56), των *Ολυμπίων* (από το 1859) και άλλων εκθέσεων, που η συχνότητά τους αυξάνεται στα μετέπειτα χρόνια. Αυτή την εποχή και μέχρι τα τέλη του αιώνα θα δημοσιευθούν αξιόλογα επώνυμα ή ανώνυμα τεχνοκριτικά κείμενα στον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο, ενώ διαπρεπείς συγγραφείς και άλλοι ειδικοί θα ασχοληθούν με την κριτική, την αισθητική προσέγγιση και την ιστορία των εικαστικών τεχνών.

Περ. Γιαννόπουλος

Ιδιαίτερα σημαντική δραστηριότητα στον τομέα αυτό (κριτική και άλλη

Μερικά από τα πρότυπα έργα γενικής ιστορίας της νεοελληνικής τέχνης. Κάποια έχουν ήδη εξαντληθεί, όπως «Οι Προτάσεις για την Ιστορία της Νεοελληνικής Τέχνης» του Αλεξάνδρου Ξύδη και οι «Ελληνες Ζωγράφοι μετά την Αλωση» (Α' τόμος) του Μανόλη Χατζηδάκη. Νομίζουμε ότι η επανέκδοσή τους επιβάλλεται (φωτ.: Κ. Λιόντης).

Ο ιστορικός και κριτικός της τέχνης **Αγγελος Γ. Προκοπίου** (Αλεξάνδρεια 1909 – Αθήνα 1967) σε πορτρέτο της **Θάλειας Φλωρά-Καραβία**. Ο Προκοπίου, με πρόθεση να εξετάσει όλο το φάσμα της νεοελληνικής τέχνης, ξεκίνησε στο Μεσοπόλεμο (1936) ένα συστηματικό έργο με τίτλο «Νεοελληνική Τέχνη». Ωστόσο, κυκλοφόρησε μόνο ένας τόμος, ο «Επτανησιώτικος Νατουραλισμός». Οι προθέσεις του θα πραγματοποιηθούν μετά τον πόλεμο. Θα εκδώσει το τρίτομο έργο «Ιστορία της Τέχνης 1750-1950» (Μ. Πεχλιβανίδης και Σία, 1966-1969). Το έργο αυτό του Προκοπίου αποτελεί την πρώτη σοβαρή προσπάθεια σύνθεσης καθολικής ιστορίας της νεότερης τέχνης στην ελληνική βιβλιογραφία. Ο ίδιος δεν πρόφτασε την έκδοση. Ολοκληρώθηκε μετά το θάνατό του με φροντίδα της συζύγου του. Μπορεί η τρίτομη έκδοση να θεωρείται το σημαντικότερο έργο του, όμως, η πνευματική και η έμπρακτη δραστηριότητα του Προκοπίου γύρω από την τέχνη είναι πολύπλευρη. Έγινε καθηγητής της Ιστορίας της Τέχνης στη Σχολή Αρχιτεκτονικής του Πολυτεχνείου (1940-41 και 1959-67). Ο κατάλογος μελετών που έχει εκδώσει σχετικά με την τέχνη (θέματα εικαστικά, αισθητικά, κριτικά, μονογραφίες) είναι μακρύς. Ακόμα πιο μακροσκελής είναι ο κατάλογος συνεργασιών που έχει κατά καιρούς δημοσιεύσει σε περιοδικά και εφημερίδες. Μέχρι το θάνατό του κρατούσε σταθερά και για 20 χρόνια (1948-67) τη στήλη τεχνοκριτικής στην «Καθημερινή» (φωτ.: Αρχείο «Εκδοτική Αθηνών»).

αρθρογραφία, θεωρητικά κείμενα, διαλέξεις) έχουν να παρουσιάσουν οι δύο τελευταίες δεκαετίες του αιώνα, παράλληλα με την έντονη εκθεσιακή δραστηριότητα και την προβολή του έργου σπουδαίων καλλιτεχνών. Μεγάλη επίδραση στη διαμόρφωση της αισθητικής των καλλιτεχνών και του κοινού την εποχή αυτή άσκησε το έργο του Ιππόλυτου Τάιν, *Φιλοσοφία της Τέχνης*, που εκδόθηκε στην Αθήνα το 1880 (από το τυπογραφείο του Παρνασσού), σε μετά-

φραση του εφέτη Αχιλλέα Αγαθονίκου. Στις αρχές του επόμενου αιώνα τα άρθρα του Περικλή Γιαννόπουλου στον αθηναϊκό Τύπο – *Η σύγχρονος ζωγραφική*, «Ακρόπολις», Δεκέμβριος 1902, *Προς τους καλλιτέχνες μας*, «Ανατολή», Φεβρουάριος 1903, *Προς την Ελληνικήν Αναγέννησιν*, «Ακρόπολις», Μάρτιος 1903 και ιδιαίτερα *Η ελληνική γραμμή*, «Ανατολή», Μάρτιος 1903 και *Το ελληνικόν χρώμα*, «Αστύ», Σεπτέμβριος 1904 – άνοιξαν το δρόμο για τη διαμόρφω-

ση μιας ελληνικής αισθητικής, που θα βρει την πλήρη έκφρασή της με το έργο των καλλιτεχνών της γενιάς του '30. Ας σημειωθεί ότι τα άρθρα αυτά μαζί με άλλα αναδημοσιεύτηκαν με τον γενικό τίτλο *Εργα Περικλή Γιαννόπουλου* στη λογοτεχνική επιθεώρηση «Τα Νέα Γράμματα» (χρόνος Δ', αριθ. 1-3, Γενάρης-Μάρτης 1938), ενώ τα δύο τελευταία άρθρα επανεκδόθηκαν μεταγενέστερα από τις εκδόσεις «Γαλαξία» (Περικλή **Συνέχεια στην 28η σελίδα**

Ο Ανδρέας Μουστοξύδης (1785-1860), Κερκυραίος λόγιος και ιστοριογράφος, ανάμεσα σε άλλα θέματα που πραγματεύεται και δημοσιεύει στον «Ελληνομνήμονα», ασχολείται και με τους Παν. Δοξαρά, Αντώνιο Βασιλάκη, Δομην. Θεοτοκόπουλο και άλλους μεταβυζαντινούς ζωγράφους. Οι πρώτες σοβαρές δημοσιεύσεις στον περασμένο αιώνα, λογικό να αποσκοπούν στην αποθησαύριση πληροφοριών. Σκόρπιες μεν, αλλά δημιουργούν βιβλιογραφικά τις πρώτες βάσεις της Ιστορίας της Νεοελληνικής Τέχνης. Πρόσωπα όπως ο Ανδρέας Μουστοξύδης, ο Σπ. Λάμπρος, ο Σπ. Δε Βιάζης, ο Γ.Ε. Μαυρογιάννης, είναι οι πρώτοι ρέκτες.

Συνέχεια από την 27η σελίδα

Γιαννόπουλου, *Η Ελληνική Γραμμή* και το *Ελληνικόν Χρώμα*, Αθήνα 1965).

Η πρώτη προσπάθεια να συνταχθεί μια επισκόπηση της ελληνικής τέχνης έχει την υπογραφή του Ζακυνθινού λογίου Σπ. Δε Βιάζης που δημοσίευσε τμηματικά το πόνημά του στο αθηναϊκό περιοδικό «Πινακοθήκη» με τη μορφή δύο ιδιαίτερων άρθρων: το ένα με τίτλο *Η γλυπτική εν Ελλάδι. Οι πρώτοι γλύπται. Η πρώτη Σχολή των Ωραίων Τεχνών* («Πινακοθήκη», τομ. 1, 1901-1902, σελ. 150-152. Το άρθρο αναφέρεται στην ομώνυμη σχολή που είχε ιδρυθεί στην Κέρκυρα και στους Κερκυραίους γλύπτες Προσαλέντη και Πιέρρη) και το άλλο με τίτλο *Η γραφική εν Ελλάδι* («Πινακοθήκη» τόμ. 2, 1902-1903). Το δεύτερο αναδημοσιεύτηκε ως αυτοτελές βιβλίο στη Ζάκυνθο το 1968 με τίτλο *Η Ζωγραφική εν Ελλάδι*, με προλογικό σημείωμα του Ντίνου Κονόμου και με επιμέλεια Διον. Ι. Τσουράκη.

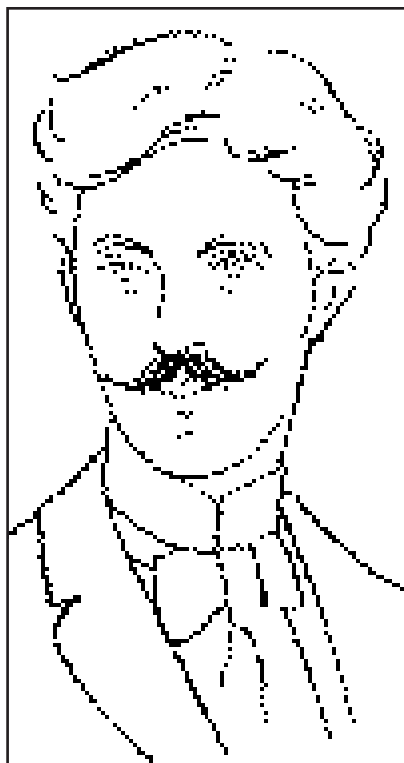
Ουσιαστικό ενδιαφέρον

Στα χρόνια που ακολούθησαν εκδηλώθηκε ουσιαστικό ενδιαφέρον για τη σύνταξη πρωτότυπων γενικών έργων ιστορίας της τέχνης από Έλληνες συγγραφείς ή για τη μετάφραση και συμπλήρωση αντίστοιχων έργων ξένων συγγραφέων. Έτσι, ο Κωνσταντίνος Γ. Ζησίου, καθηγητής στο Α' Γυμνάσιο της Αθήνας και στο Αρσάκειο, συνέγραψε *Ιστορία των Καλών Τεχνών* (εκδόθηκε το Μέρος

γραφικής τέχνης» του Διονυσίου εκ Φουρνά (Α' έκδοση, Αθήνα 1853, τυπογραφείο Φ. Καραμπίνη και Κ. Βάφα - Β' έκδοση, Πετρούπολη, 1909, με επιμέλεια Α. Παπαδόπουλου-Κεραμέως) είναι, ιστοριογραφικά, οι δυο πολύτιμες πρωτογενείς πηγές που καλύπτουν το φάσμα της μεταβυζαντινής ζωγραφικής.

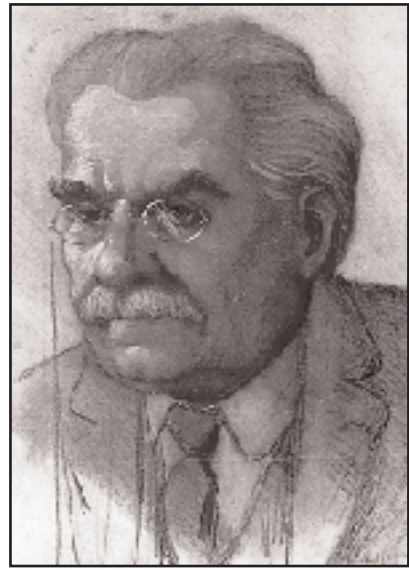
Α', που περιλαμβάνει την τέχνη της αρχαιότητας, με δαπάνες της «Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας», Αθήνα 1910). Ακολούθησε το σχεδιασμένο ως τρίτομο συστηματικό έργο του Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, *Γενική Ιστορία της Τέχνης*, που εκδόθηκε στην Αθήνα το 1927 από τον εκδοτικό οίκο Ζηκάκη. Στον πρώτο τόμο (377 σελ.), που αναφέρεται στην αρχαιότητα, μετά τη σύντομη εισαγωγή για τις αρχές της τέχνης εξετάζεται σε ειδικά κεφάλαια η τέχνη των ανατολικών λαών, η ελληνική τέχνη, καθώς επίσης η τέχνη των Ετρούσκων και των Ρωμαίων. Στον δεύτερο τόμο (349 σελ.) μελετάται η παλαιохριστιανική και η βυζαντινή τέχνη και τέλος η μεσαιωνική τέχνη της Δυτικής Ευρώπης. Ο τρίτος τόμος, αφιερωμένος στη νεότερη περίοδο, παρόλο που είχε προγραμματιστεί, δεν εκδόθηκε. Πλούσια εικονογράφηση

εντός και εκτός κειμένου, χάρτες, σημειώσεις και βιβλιογραφία στο τέλος κάθε κεφαλαίου τεκμηριώνουν το αξιολογικό αυτό έργο. Τέσσερα χρόνια αργότερα εκδόθηκε από τον εκδοτικό οίκο «Ελευθεροδόκη» σε δυο εικονογραφημένους τόμους μικρού σχήματος το ευσύννοπτο χειρικό έργο *Γενική Ιστορία της Τέχνης* (Αθήνα 1931) βασισμένο στα έργα των S. Reinach («Απόλλων») και R. Peyre («Ιστορία των Καλών Τεχνών») αλλά ενημερωμένο και εμπλουτισμένο με νέα στοιχεία. Στον πρώτο τόμο (275 σελ.) εξετάζεται η γένεση και η εξέλιξη της τέχνης από τη προϊστορική εποχή μέχρι και την ιταλική Αναγέννηση, ενώ στον δεύτερο τόμο (224 σελ.) παρουσιάζεται η ιστορία της τέχνης από την Αναγέννηση ως τον 20ό αιώνα. Στο τέλος του έργου έχει προστεθεί ένα σύντομο ειδικό κεφάλαιο με τίτλο «Η μεταβυζαντινή

Ο «αισθητής» Περικλής Γιαννόπουλος (1869-1910), σε σκίτσο με σινική μελάνη του ζωγράφου και γλύπτη Πέτρου Ρούμπου. Στις αρχές του αιώνα μας, μια σειρά άρθρων του Γιαννόπουλου, «*Η σύγχρονος ζωγραφική*» (εφ. «Ακρόπολις», 1902), «*Προς τους καλλιτέχνες μας*» (περ. «Ανατολή», 1903), «*Η ελληνική γραμμή*» (περ. «Ανατολή», 1903), «*Το ελληνικόν χρώμα*» (εφ. «Το Αστύ», 1904), άνοιξαν πρώιμα το δρόμο για τη διαμόρφωση μιας ελληνικής αισθητικής. «Ο φωτεινότερος απόστολος του κατά φύσιν ελληνικήν ζην», όπως τον χαρακτήρισε ο Γρ. Ξενοπούλου, αυτοκτόνησε τον Απρίλιο του 1910 με μια σφαίρα στον κρόταφο, έφιππος, στεφανωμένος με αγριολούλουδα και μυρωμένος με αρώματα, στη θάλασσα του Σκαρμαγκαλά. Οι οραματισμοί του Γιαννόπουλου, ενισχυμένοι από τον ρομαντικό αυτοχειρισμό του, βρήκαν αργότερα ανταπόκριση και έκφραση στον Παρθένη και συλλογικά στους ζωγράφους της γενιάς του '30.

Ο μεσαιωνοδίφης Σπυριδών Λάμπρος σε προσωπογραφία του Γεωργίου Ροϊλού (λάδι σε μουσαμά, συλλ. Πανεπιστημίου Αθηνών). Ο Σπ. Π. Λάμπρος τον Ιούλιο του 1871 εξέδωσε το χειρόγραφο της πραγματείας «Περί Ζωγραφίας» του Παν. Δοξαρά. Η έκδοση, αφιερωμένη στην «Ιερά σκιά Ανδρέου Μουστοξύδου», συνοδεύεται από εκτενή πρόλογο με πληροφορίες γύρω από τον Δοξαρά και τη μεταβυζαντινή ζωγραφική στα Επτάνησα. Το «Περί Ζωγραφίας» του Παναγ. Δοξαρά και η «Ερμηνεία της ζω-

Ο λόγιος και ιστοριοδίφης Σπυριδών Δε Βιάζης σε πορτρέτο του Δ. Καψοκέφαλου (Ζάκυνθος, Μουσείο Δ. Σολωμού). Στον Δε Βιάζη (Κέρκυρα 1849 - Ζάκυνθος 1927), συνεργάτη σχεδόν όλων των φιλολογικών περιοδικών και των εφημερίδων της εποχής του, οφείλεται η πρώτη προσπάθεια να συνταχθεί μια επισκόπηση της ελληνικής τέχνης. Δημοσιεύτηκε στις αρχές του αιώνα στο περ. «Πινακοθήκη» με τη μορφή δυο ξεχωριστών άρθρων. Το ένα με τίτλο «*Η γλυπτική εν Ελλάδι*» και το άλλο «*Η γραφική εν Ελλάδι*». (Φωτ.: Αρχείο «Εκδοτική Αθηνών»).

τινή και νεώτερα ελληνική τέχνη» γραμμένο από τον τεχνοκριτικό Δημ. Ι. Καλογερόπουλο.

Ν. Δ. Καλογερόπουλος

Στο μεταξύ, εκδόθηκε το πρώτο αυτοτελές ειδικό έργο του καθηγητή, άλλοτε Γραμματέα της Εθνικής Πινακοθήκης και Υποδιευθυντή του Βυζαντινού Μουσείου δρ Ν. Δ. Καλογερόπουλου, *Μεταβυζαντινή και Νεοελληνική Τέχνη*, από την εκδοτική εταιρία «Αθηνά» Α. Ι. Ράλλης και Σία (Αθήνα 1926). Επιστημονικά συνταγμένο με παράθεση βιβλιογραφίας, με υποσημειώσεις και με εικονογράφηση εκτός κειμένου, το έργο αυτό (192 σελ.) έπειτα από εκτενή εισαγωγή στη σπουδή της ιστορίας της μεταβυζαντινής ζωγραφικής παρουσιάζει την εξέλιξη της μεταβυζαντινής και της νεοελληνικής ζωγραφικής αλλά δεν υπερβαίνει τα όρια της επτανησιακής σχολής. Λίγα χρόνια αργότερα, το αθηναϊκό περιοδικό «Πρωτοπορία» (έτος Β', 1930) παρουσίασε μια συστηματική επισκόπηση της ιστορίας της τελευταίας εκατονταετίας της ελληνικής τέχνης δημοσιεύοντας τα ενδιαφέροντα άρθρα του Φώτου Γιοφύλλη, *Η ελληνική ζωγραφική από το 1830 ως το 1930* (τχ. 4, Απρίλιος 1930), του Γιάννη Καψαμπέλη, *Νεοελληνική αρχιτεκτονική (1830-1930)* (τχ. 5, Μάιος 1930) και Αναστ. Δρίβα, *Η γλυπτική στα εκατό χρόνια (1830-1930)* (στο ίδιο τεύχος). Παράλληλα δημοσιεύτηκε το άρθρο του Φώτου Γιοφύλλη *Η ζωγραφική και η γλυπτική από του 1830 έως του 1930 εις την Ελλάδα* στο περιοδικό «Τα Νέα από την Ελλάδα» (τχ. 52, Μάιος 1930, σελ. 497-499).

Ένα νέο συστηματικό έργο με τίτλο *Νεοελληνική Τέχνη* εκδόθηκε στην Αθήνα το 1936 γραμμένο από

τον ιστορικό της τέχνης Αγγελο Γ. Προκοπίου. Παρά την πρόθεση του συγγραφέα να εξετάσει όλο το φάσμα της νεοελληνικής τέχνης από τη μεταβυζαντινή εποχή και μετά, το έργο παρέμεινε ανολοκλήρωτο. Κυκλοφόρησε μόνο ένας τόμος με υπότιτλο *Βιβλίο πρώτο, Εφτανησιώτικος Νατουραλισμός* (138 σελ.), όπου έπειτα από μια παράθεση των φιλοσοφικών κριτηρίων για την τέχνη και μια γενική εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής τέχνης εξετάζεται η Επτανησιακή Σχολή του 18ου αιώνα (το κείμενο τεκμηριώνεται με βιβλιογραφικές παραπομπές στο τέλος κάθε κεφαλαίου). Το έργο αυτό του Αγγελου Προκοπίου υπήρξε το πρώτο στην ελληνική βιβλιογραφία όπου επιχειρείται η φιλοσοφική προσέγγιση και η ιστορική ερμηνεία του φαινομένου της τέχνης σε συσχέτιση με το πολιτικό-κοινωνικό και το πολιτισμικό γίνεσθαι.

Τελευταίο στην προπολεμική περίοδο θα πρέπει να αναφερθεί το αγγλικά δημοσιευμένο συνοπτικό αλλά αξιόλογο άρθρο του μετέπειτα καθηγητή της Ιστορίας της Τέχνης στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών Παντελή Πρεβελάκη, *The Art of Modern Greece* («Studio», Απρίλιος 1938, σελ. 175-190).

Μεταπολεμικά

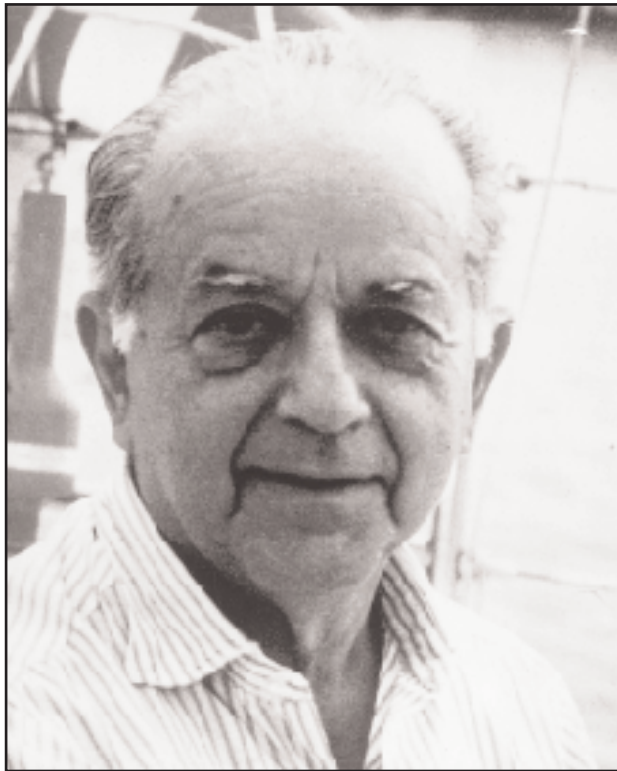
Στη μεταπολεμική περίοδο, μετά το άρθρο του Ν. Γκίκα, *La peinture en Grece* («Cahiers du Sud», 1948, σελ. 184-194), το ανολοκλήρωτο δημοσίευμα του Δ. Α. Κόκκινου, *Η νεοελληνική τέχνη* («Ελληνική Δημιουργία», τόμος Α', 1948, σελ. 18-22, 76-80 και 172-174) και το άρθρο του Τώνη Π. Σπητέρη, *Breve introduction à la peinture grecque moderne* («Revue d' Athènes», Σεπτέμβριος 1951, σελ. 58-61), δημοσιεύθηκε η εμπειριστατωμένη και τεκμηριωμένη με υποσημειώσεις συνοπτική ιστορία της νεοελληνικής τέχνης γραμμένη επίσης από τον Τώνη Σπητέρη με τίτλο *Η ελληνική τέχνη* («Νέα Εστία», τχ. 683, Χριστούγεννα 1955, σελ. 435-457), που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως η πρώτη συστηματική σύνθεση με αναφορά στη ζωγραφική, στη χαρακτική και στη γλυπτική. Δύο χρόνια αργότερα κυκλοφόρησε το σπουδαίο έργο του Ανδρέα Ξυγγόπουλου, *Σχεδίασμα ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την Αλωσιν* (Αθήνα 1957), που αποτελούσε την πρώτη επιστημονική προσπάθεια σύνθεσης ιστορίας της μεταβυζαντινής ζωγραφικής, καθώς και το βιβλίο του Ερρίκου Φραντζισκάκη, *Ελληνες Ζωγράφοι του 19ου αιώνας* (Αθήνα 1957). Ακολούθησε το βιβλίο του Τώνη Σπητέρη, *Introduction à la Peinture néohellénique* (Αθήνα 1962), που έφθανε ως τις αρχές του 20ού αιώνα.

Γιοφύλλης

Το πρώτο, μετά το δημοσίευμα του Τ. Σπητέρη στη «Νέα Εστία», αυτοτελές ολοκληρωμένο συνθετικό έργο ήταν το σύγγραμμα του Φώτου Γιοφύλλη (ψευδώνυμο του Σπύρου Ν. Μουσούρη), *Ιστορία της Νεοελληνικής Τέχνης* (Ζωγραφικής, Γλυπτικής, Χαρακτικής, Αρχιτεκτονικής και Διακοσμητικής)

Ο βυζαντινολόγος, ιστορικός της τέχνης και τεχνοκρίτης Μαρίνος Γ. Καλλιγιάς (1906-1985).

Εγγονός των καθηγητών του Πανεπιστημίου Αθηνών Παύλου Καλλιγιά και Ιωάννη Πανταζίδα, ο Μ.Γ. Καλλιγιάς σπούδασε νομικά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και ιστορία της τέχνης στα πανεπιστήμια Μονάχου, Βερολίνου και Βιρτμπουργκ (1930-1935) - του τελευταίου πανεπιστημίου αναγορεύθηκε διδάκτωρ το 1935 με εξαιρετική διατριβή για την Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης. Το 1936, πα-

ρακολούθησε μαθήματα αισθητικής στο Παρίσι. Υπηρέτησε ως επιμελητής της Εδρας Ιστορίας της Τέχνης του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου από το 1942, ως έφορος βυζαντινών αρχαιοτήτων των νήσων του Αιγαίου από το 1943 και, χάρη στην επιμονή του κορυφαίου Έλληνα κλασικού αρχαιολόγου Χρήστου Καρούζου, ο οποίος διέβλεψε τις ικανότητες του Καλλιγιά, ως γενικός διευθυντής της Εθνικής Πινακοθήκης από το 1949 έως το 1969, συμβάλλοντας καθοριστικά στην οργάνωση και τη λειτουργία του ιδρύματος αυτού. Επί της δικής του θητείας η Εθνική Πινακοθήκη ενώθηκε με το οικονομικά ισχυρό κληροδότημα Αλεξάνδρου Σούτζου, απέκτησε μόνιμη στέγη, εμπλούτισε τις συλλογές της με σημαντικές αγορές έργων τέχνης και πραγματοποιήσε μεγάλες εκθέσεις στους χώρους της. Ο Καλλιγιάς, ιδρυτικό μέλος του Ελληνικού Τμήματος της Διεθνούς Ενώσεως Κριτικών της Τέχνης, για τριάντα χρόνια (1940-1970) διατήρησε τη στήλη της τεχνοκριτικής της εφημερίδας «Το Βήμα», δημοσιεύοντας οξυδερκή αναλυτικά κείμενα, ενώ έγραψε και εκτεταμένες τεχνολογικές μελέτες (Γιαννούλης Χαλεπάς. Η ζωή και το έργο του, Αθήνα 1972· Νεοελληνική Τέχνη. Ζωγραφική - Γλυπτική - Χαρακτική, Αθήνα 1980· Νικόλας Γύζης. Η ζωή και το έργο του, Αθήνα 1981· Έλληνες ζωγράφοι στην Εθνική Πινακοθήκη [Μια επιλογή], Αθήνα - Γιάννινα 1984).

1821-1941, που εκδόθηκε στην Αθήνα το 1962 από τον εκδοτικό οίκο «Το ελληνικό Βιβλίο» σε δύο συμβατικούς τόμους με ενιαία σελιδαρίθμηση (662 σελ. όπου περιλαμβάνεται και η εργογραφία του συγγραφέα). Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι ο συγγραφέας τονίζει τον εθνικό χαρακτήρα του έργου που αποσκοπεί στην παρουσίαση της προόδου που είχε επιτελέσει το έθνος στον τομέα των εικαστικών τεχνών. Γι' αυτό, παρόλο που κύριο αντικείμενο του έργου είναι η μεταπαναστατική περίοδος, εξετάζονται στα «εισαγωγικά» κεφάλαια και οι προγενέστερες περιόδους, από την αρχαιότητα μέχρι το 1821. Το ενδιαφέρον του συγγραφέα επεκτείνεται σε όλους τους τομείς και τα επίπεδα της τέχνης (περιλαμβάνονται επίσης γελιογράφοι και σχεδιαστές). Το έργο, βέβαια, δεν έχει αυστηρά επιστημονικό χαρακτήρα και τη μοναδική τεκμηρίωση παρέχουν η παράθεση βιβλιογραφίας και η οικονομολογία.

Σειρά εμπειριστατωμένων άρθρων που έχουν συνταχθεί από δόκιμους μελετητές και ειδικούς επιστήμονες παρουσιάζουν την ιστορία της ελληνικής τέχνης από την αρχαιότητα ως τη σύγχρονη εποχή (με εννήμερωση μέχρι τη δεκατία του '60) στη «Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια» του Παύλου Δρανδάκη, Β' έκδοση, τόμος Ι' Ελλάς, λ. «τέχνη» (Ν.

Μ. Κοντολέων, *Η ελληνική τέχνη των ιστορικών χρόνων*, σελ. 416-431, Γ. Α. Σωτηρίου, *Βυζαντινή τέχνη*, σελ. 432-439, Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Νεωτέρα τέχνη*, σελ. 443-447, Μ. Χατζηδάκης, *Η σύγχρονη ελληνική τέχνη*, σελ. 447-450).

Προκοπίου

Σπουδαία συμβολή στη μελέτη της ιστορίας των εικαστικών τεχνών αποτέλεσε το επιστημονικά συγκροτημένο τρίτομο έργο του Αγγελου Γ. Προκοπίου, *Ιστορία της Τέχνης 1750-1950*, που εκδόθηκε στην Αθήνα (Μ. Πεχλιβανίδης και Σία, 1966-1969). Εξετάζοντας συστηματικά τα μεγάλα διεθνή ρεύματα και τους δημιουργούς που επηρέασαν την εξέλιξη των εικαστικών τεχνών, ο συγγραφέας δεν παραλείπει να μελετήσει την επίδραση που άσκησαν τα ρεύματα αυτά στη διαμόρφωση της ελληνικής τέχνης και την αντίστοιχη εξέλιξη των τεχνών στην Ελλάδα. Ο πρώτος τόμος (441 σελ.) είναι αφιερωμένος στο Νεοκλασικισμό, ο δεύτερος (539 σελ.) στο Ρομαντισμό, το Ρεαλισμό και τον Εμπρεσιονισμό, ενώ στον τρίτο τόμο (504 σελ.) εξετάζονται τα νεότερα κινήματα (Φωβισμός, Κυβισμός, Εξπρεσιονισμός, Συρρεαλισμός, Αφηρημένη Τέχνη, Αμορφική Τέχνη). Το έργο του Προκοπίου, που αποτελεί την πρώτη σοβαρή προσπάθεια σύνθεσης καθολικής ιστορίας της

Ο Φώτος Γιοφύλλης σε σχέδιο του Μιχάλη Νικολινάκου, («Φιλολογική Πρωτοχρονιά», 1952). Ο Γιοφύλλης δημοσιεύει μια πρώτη συστηματική επισκόπηση της ελληνικής τέχνης στο περ. «Πρωτοπορία» (τχ. 4, Απρίλιος 1930), με τίτλο «Η ελληνική ζωγραφική από το 1830 ως το 1930». Δύο άλλους τομείς, την αρχιτεκτονική και τη γλυπτική της αντίστοιχης περιόδου, υπέγραψαν οι Γιάν. Καψαμπέλης και Αναστ. Δρίβας. Την ίδια χρονιά ο Γιοφύλλης δημοσιεύει ένα δεύτερο άρθρο, «Η ζωγραφική και η γλυπτική από το 1830 έως το 1930 εις την Ελλάδα», στο περ. «Τα Νέα από την Ελλάδα» (τχ. 52, Μάιος 1930). Μεταπολεμικά πλέον, το 1962, εξέδωσε αυτοτελές ολοκληρωμένο συνθετικό έργο σε δύο τόμους: την «Ιστορία της Νεοελληνικής Τέχνης». Στο έργο αυτό ο Γιοφύλλης επεκτείνεται σε όλους τους τομείς και τα επίπεδα της τέχνης, μέχρι γελιογράφους και σχεδιαστές.

νεότερης τέχνης στην ελληνική βιβλιογραφία, παρουσιάζει πληρέστατη βιβλιογραφική κάλυψη και εικονογραφική τεκμηρίωση.

Ευαγγελίδης

Εναργέστερα προβάλλει την ιστορική συνέχεια της ελληνικής τέχνης το έργο του Δ. Ε. Ευαγγελίδη, *Η Ελληνική Τέχνη, αρχαία - βυζαντινή - νεωτέρα - σύγχρονη*, που εκδόθηκε μετά το θάνατο του συγγραφέα από τον ανιψιό του Αναστ. Θεοδώρου (Αθήνα 1969). Το 1972 κυκλοφόρησε η αγγλική μετάφραση του έργου, ενώ η δεύτερη έκδοσή του με συμπλήρωμα του Μαρίνου Καλλιγιά **Συνέχεια στην 30ή σελίδα**

22 Ιουνίου 1985. Από τα εγκαίνια της έκθεσης «Μνήμες – Αναπλάσεις – Αναζητήσεις» στην Εθνική Πινακοθήκη. Διακρίνονται, από αριστερά, ο Γάλλος πρόεδρος Φρανσουά Μιτεράν, ο Γάλλος υπουργός Πολιτισμού Ζακ Λαγκ, η Ελληνίδα ομόλογός του Μελίνα Μερκούρη και ο διευθυντής της Εθνικής Πινακοθήκης Δημήτριος Παπαστάμος. Αρχαιολόγος και Ιστορικός της Τέχνης, ο Παπαστάμος ανέλαβε το 1972 τη διεύθυνση της Εθνικής Πινακοθήκης. Εκτός των άλλων δραστηριοτήτων, βασική του μέριμνα ήταν ο εμπλουτισμός της Πινακοθήκης με νέα έργα και ταυτόχρονα η δημιουργία προϋποθέσεων για την απόκτηση συλλογών. Στο ενεργητικό του καταγράφεται και η διοργάνωση μεγάλων α-

ναδρομικών εκθέσεων Ελλήνων καλλιτεχνών (Γκίκα, Παπαλουκά, Κόντογλου, Απάρτη, Μπουζιάνη, Βασιλείου κ.ά.), έχοντας συνάμα και την επιμέλεια της έκδοσης των καταλόγων, με κατατοπιστικά εισαγωγικά σημειώματα, γραμμένα σχεδόν πάντα από τον ίδιο. Εκτός των πολλών άρθρων του σε περιοδικά τέχνης και εφημερίδες, όπως η «Καθημερινή», ο Παπαστάμος εξέδωσε και αυτοτελή βιβλία. Ξεχωρίζουμε εδώ για την περίπτωση το «Ζωγραφική 1930–40» (Αθήνα, 1982). Αν και το έργο αναφέρεται εκτενώς στη γόνιμη δεκαετία 1930–1940, ο Παπαστάμος πραγματεύεται συνοπτικά όσα προηγήθηκαν από τη μεταβυζαντινή εποχή έως τη δεκαετία του '30.

Συνέχεια από την 29η σελίδα

(Αθήνα 1980) κυκλοφόρησε ταυτόχρονα σε αγγλική και σε γαλλική μετάφραση. Αρχαιολόγος και ιστορικός της τέχνης, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης και στο Μετσόβιο Πολυτεχνείο, ο Δ. Ε. Ευαγγελίδης (1886–1959) έγραψε αξιόλογες αρχαιολογικές μελέτες, άρθρα κριτικής και ιστορίας της τέχνης, ενώ παράλληλα διακρίθηκε ως λογοτέχνης (με το ψευδώνυμο Μήτσης Καλαμάς). Έργο γενικό, συνοπτικό αλλά περιεκτικό και με κριτική οξυδέρκεια γραμμένο, *Η Ελληνική Τέχνη*, που προλογίζει ο Αναστάσιος Ορλάνδος, συνοψίζει (272 σελ. με εικονογράφηση) την ιστορία των εικαστικών τεχνών στην Ελλάδα από την αρχαιότητα έως τη σύγχρονη εποχή με ουσιαστικό λόγο και τρόπο επαγωγικό.

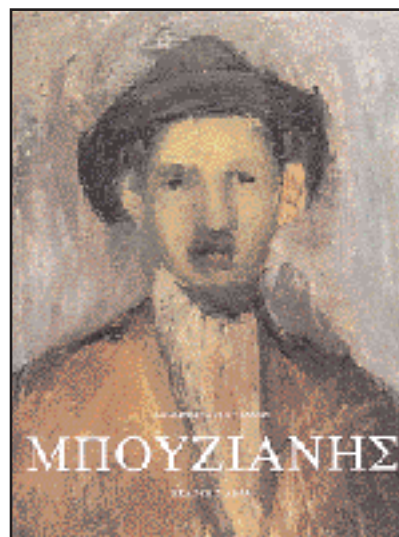
Από το 1970 άρχισε να εκδίδεται από την Εκδοτική Αθηνών η πολύτομη *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, όπου δημοσιεύτηκαν ειδικά κεφάλαια αφιερωμένα στην ιστορία της ελληνικής τέχνης. Ιδιαίτερα η νεοελληνική τέχνη καλύπτεται από τα κείμενα του Μανόλη Χατζηδάκη, *Η Μεταβυζαντινή Τέχνη (1403–1700)* και η ακτινοβολία της (τόμ. Ι', 1974, σελ. 410–437) και *Η Τέχνη (1669–1821)* (τόμ. ΙΑ', 1975, σελ. 244–273), του Μαρίνου Καλλιγά, *Ζωγραφική – Γλυπτική – Χαρακτική (1833–1881)* (τόμ. ΙΓ', 1977, σελ. 529–543) και *Νεοελληνική Τέχνη (1881–1812)* (τόμ. ΙΔ', 1977, σελ. 426–438) και τέλος του Τώνη Σπητέρη,

Η Νεοελληνική Τέχνη από το 1913 ως το 1941 (τόμ. ΙΕ', 1978, σελ. 504–514).

Δύο αξιόλογα έργα γραμμένα και τα δύο στα γερμανικά ως διδακτορικές διατριβές, του Στέλιου Λυδάκη, *Geschichte der griechischen Malerei des 19 Jahrhunderts* (Ιστορία της ελληνικής ζωγραφικής του 19ου αιώνα) και της Κατερίνας Μουρέλλου,

Die griechische Bildhauerei des 19 Jhs. (1830–1900) [Η ελληνική γλυπτική του 19ου αι. (1830–1900)] που εκδόθηκαν και τα δύο στο Μόναχο το 1972, αποτέλεσαν την απαρχή σειράς μελετών που καλύπτουν επιμέρους τομείς και περιόδους της ιστορίας της νεότερης ελληνικής τέχνης. Στο έργο του Λυδάκη περιέχεται προσέτι ειδικό κεφάλαιο αφιερω-

μένο στη γραφική (χαρακτική και λιθογραφία), καθώς επίσης Λεξικό των Ελλήνων ζωγράφων και χαρακτών. Ακολούθησε η διατριβή του Αλκιβιάδη Χαραλαμπίδη, *Η ελληνική προσωπογραφία του δεκάτου ένατου αιώνα* (Θεσσαλονίκη 1976) και του Μιλτιάδη Παπανικολάου, *Η ελληνική ηθογραφική ζωγραφική του δεκάτου ένατου αιώνα* (Θεσσαλονίκη 1978).

«Μέλισσα»

Διαφορετικός –εισαγωγικός και πληροφοριακός– είναι ο χαρακτήρας του έργου που είχε συνταχθεί από τον άλλοτε διευθυντή της Εθνικής Πινακοθήκης Ανδρέα Σ. Ιωάννου, *Η Ελληνική Ζωγραφική 19ος αιώνας*, και που εκδόθηκε στην Αθήνα από τον εκδοτικό οίκο «Μέλισσα» το 1974 (δύο χρόνια μετά το θάνατο του συγγραφέα) με καλλιτεχνική επιμέλεια και πρόλογο του ζωγράφου Τάσου Χατζή. Την ίδια χρονιά, ο ίδιος εκδοτικός οίκος εγκαινίασε ένα μνημειώδες πεντάτομο εκδοτικό έργο αφιερωμένο στη νεοελληνική τέχνη με την κυκλοφορία του πρώτου τόμου της (τετράτομης) σειράς «Οι Έλληνες ζωγράφοι» με τίτλο *Από τον 19ο αιώνα στον 20ό*, έργο συλλογικό (499 σελ. μεγάλο σχήματος), που περιείχε δώδεκα μονογραφίες (Ζωγράφος – Μακρυγιάννης, Βρυζάκης, Λύτρας, Γύζης, Βολανάκης, Ιακωβίδης, Σαββίδης, Λεμπέσης, Κουνελάκης, Πανταζής, Φλωρά–Καραβία, Θεόφιλος). Ο δεύτερος τόμος της σειράς με τίτλο *20ός αιώνας* (503 σελ.) κυκλοφόρησε το 1976 με ισάριθμες μονογραφίες (Παρθένης, Μαλέας, Γουναρόπουλος, Παπαλουκάς, Μπουζιάνης, Κόντογλου, Εγγονόπουλος, Τσαρούχης, Χατζηκυριάκος–Γκίκας, Μόραλης, Σπυρόπουλος, Κοντόπουλος). Το ίδιο έτος εκδόθηκαν με την υπογραφή του Στέλιου Λυδάκη και οι δύο επόμενοι τόμοι της σειράς, *Η Ιστορία της νεοελληνικής ζωγραφικής (16ος–20ός αιώνας)*, όπου σε ιδιαίτερο κεφάλαιο εξετάζονται επίσης η χαρακτική, η λιθογραφία και οι γραφικές τέχνες (514 σελ.) και το *Λεξικό των Ελλήνων ζωγράφων και χαρακτών* (512 σελ.). Ως πέμπτος τόμος που επιστέφει το όλο έργο εκδόθηκε το 1981 με τον επίτιτλο «Οι Έλληνες Γλύπτες» το νέο σύγγραμμα του Στέλιου Λυδάκη *Η νεοελληνική Γλυπτική. Ιστορία – τυπολογία – λεξικό Γλυπτών* (507 σελ.). Στο μεταξύ, ο τεχνοκριτικός Αλέξανδρος Ξύδης παρουσίασε τις δικές του *Προτάσεις για την Ιστορία της Νεοελληνικής Τέχνης* σε δύο τόμους μικρού σχήματος [Α. Διαμόρφωση. Εξέλιξη (326 σελ.) και Β. Φορείς και προβλήματα (252 σελ.)], από τις εκδόσεις «Ολκός», Αθήνα 1976] με κείμενα που είχαν δημοσιευθεί σε διάφορα έντυπα και άλλα που δημοσιεύονταν για πρώτη φορά.

Σπητέρης

Εμπεριστατωμένο και με σύγχρονη αντίληψη στο σχεδιασμό και στη δομή του είναι το τρίτομο έργο του Τώνη Σπητέρη, *Τρεις αιώνες νεοελληνικής τέχνης, 1660–1967*, που εκ-

δόθηκε στην Αθήνα (Εκδοτικός Οργανισμός «Πάπυρος») το 1979. Στον πρώτο τόμο (357 σελ.) εξετάζεται η πορεία της νεοελληνικής τέχνης μέχρι το 1897 με ειδικά κεφάλαια για τη λαϊκή παράδοση και για τον φιλελληνισμό στην τέχνη. Ο δεύτερος τόμος (487 σελ.), όπου μελετάται η περίοδος από το 1897 έως το 1967, ολοκληρώνεται με «Παραρτήματα» (χάρτες και παγκόσμιο συγκριτικό χρονολογικό πίνακα), ενώ ο τρίτος τόμος (504 σελ.) περιλαμβάνει *Λεξικό Καλλιτεχνών και Παραρτήματα*, όπου καταγράφονται πολύτιμα στοιχεία (συγκριτικοί πίνακες, στοιχεία για τη Σχολή Καλών Τεχνών, την Εθνική Πινακοθήκη, το Καλλιτεχνικό Επιμελητήριο, τις καλλιτεχνικές Ομάδες και Συνδέσμους, τις αίθουσες εκθέσεων, τις Πανελληνίες και τις μεγάλες διεθνείς εκθέσεις, τους Έλληνες καλλιτέχνες που σπούδασαν στο εξωτερικό, για τους κριτικούς και την κριτική, γνώμες και απόψεις καλλιτεχνών για την τέχνη, βιβλιογραφία και ευρετήρια).

Καλλιγιάς – Χρήστου

Μια επιλεκτική προσέγγιση της νεοελληνικής ζωγραφικής, γλυπτικής και χαρακτηριστικής επιχειρείται με το βιβλίο του Μαρίνου Καλλιγιά, *Νεοελληνική Τέχνη*, που εκδόθηκε με την επιμέλεια του Α. Τάσσου από την Τράπεζα Πίστωσης (Αθήνα 1980). Το εισαγωγικό κείμενο «Δομές της Νεοελληνικής Τέχνης» ακολουθείται από πίνακες έργων που συνοδεύονται από σημειώματα με βιογραφικά των καλλιτεχνών και σχολιασμό των πινάκων. Επιστημονική μεθοδικότητα χαρακτηρίζει το ειδικό έργο του Χρύσανθου Χρήστου, *Η Ελληνική Ζωγραφική 1832 – 1922*, που εκδόθηκε από την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος (Αθήνα 1981). Ακόμη ειδικότερο είναι το θέμα του έργου που υπογράφει ο τότε διευθυντής της Εθνικής Πινακοθήκης Δημήτρης Παπαστάμος, *Ζωγραφική 1930–40. Καλλιτεχνική και αισθητική τοποθέτηση στη δεκαετία*, που εκδόθηκε από την Ασφαλιστική Εταιρία «Αστήρ» (Αθήνα 1981) με επιμέλεια κειμένων Νέλλης Μισιρλή και Ολγας Μεντζαφού. Παρόλο που το έργο (266 σελ.) αναφέρεται εκτενέστερα στη γόνιμη δεκαετία 1930–1940 που χαρακτηρίζεται από τη διαμόρφωση εθνικού χαρακτήρα στην τέχνη και τη δημιουργία «εθνικής σχολής», ο συγγραφέας πραγματεύεται συνοπτικά όσα προηγήθηκαν από τη μεταβυζαντινή εποχή ως τη δεκαετία του '30. Χρονολογικός πίνακας, βιβλιογραφία και ευρετήριο συμπληρώνουν το έργο. Ικανοποιητική πληρότητα παρουσιάζει το επίσης ειδικό έργο του Χρύσανθου Χρήστου και της Μυρτώς Κουμβακάλη – Αναστασιάδη *Νεοελληνική Γλυπτική, 1800 – 1940*, που εκδόθηκε από την Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος (Αθήνα 1982). Το εκτενές κείμενο, που τεκμηριώνεται με υποσελίδες σημειώσεις, ακολουθείται από βιογραφικά και εργογραφικά σημειώματα για 166 γλύπτες. Όπως δηλώνουν τα χρονικά όρια του τίτλου, στο έργο αυτό (289 σελ. και 230 εικόνες) μελετάται η ελληνική γλυπτική από την επικράτηση

Από την παρουσίαση της έκδοσης «Οι Έλληνες ζωγράφοι», του Εκδοτικού Οίκου «Μέλισσα», στο ξενοδοχείο «Μεγάλη Βρετανία», στις 23 Δεκεμβρίου 1974. Διακρίνονται από αριστερά οι βασικοί συνεργάτες της έκδοσης, ιστορικοί της τέχνης και τεχνοκρίτες, Αλέξανδρος Ξύδης, Γιώργος Μουρέλος, Χρύσανθος Χρήστου, Στέλιος Λυδάκης και ο εκδότης Γιώργος Ραγιάς. (Φωτ. Αρχείο Εκδοτικού Οίκου «Μέλισσα»). «Οι Έλληνες Ζωγράφοι», το εκδοτικό αυτό έργο της «Μέλισσας», έχει χαρακτηρι-

σθεί μνημειώδες. Συνέχεια και συμπλήρωμα της εκδοτικής προσπάθειας μπορεί να θεωρηθεί η ευρισκόμενη στο στάδιο της ολοκλήρωσης έκδοση του «Λεξικού Ελλήνων Καλλιτεχνών». Κυκλοφόρησε ήδη ο Α' τόμος και το έργο προγραμματίζεται να συμπληρωθεί με τη σταδιακή έκδοση ακόμη τριών τόμων (ζωγράφους, γλύπτες, χαρακτές, λαϊκούς ζωγράφους, κεραμίστες, σκηνογράφους), καλύπτοντας το εικαστικό πεδίο του ελληνικού χώρου από τον 16ο μέχρι τον 20ό αιώνα.

του κλασικισμού, τους Επτανήσιους γλύπτες και την εμφάνιση της γλυπτικής στην Αθήνα ως τις μέρες μας, με βάση το έργο των καλλιτεχνών που γεννήθηκαν ως το 1940. Την υπογραφή του Χρύσανθου Χρήστου φέρει επίσης ένα μικρό βιβλίο (140 σελ.) με τίτλο *Σύντομη Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Κυπριακής Τέχνης*, που εκδόθηκε στη Λευκωσία το 1983 από τη Μορφωτική Υπηρεσία του υπουργείου Παιδείας της Κύπρου.

Εργα υποδομής

Σπουδαία συμβολή στη διερεύνηση της ιστορίας της νεοελληνικής τέχνης είναι οπωσδήποτε το δίτομο έργο της Ντόρης Παπαστράτου *Χάρτινες Εικόνες, Ορθόδοξα θρησκευτικά χαρακτηριστικά 1665–1899* (Αθήνα, Εκδόσεις Παπαστράτου ΑΒΕΣ, 1986). Πρόκειται για ένα πολύτιμο και μεθοδικό «σύνταγμα» (corpus) της ορθόδοξης θρησκευτικής χαρακτηριστικής (τόμ. 1–2, 637 σελ.), που διερευνά την ιστορία του εικαστικού αυτού είδους, τα κέντρα παραγωγής, τους χαρακτές, τη θεματολογία και την τυπολογία των εικόνων με παράθεση και αναλυτική περιγραφή των χαρακτηριστικών. Τρία χρόνια αργότερα θα συμπληρωθεί η τριλογία της ελληνικής τέχνης με τη συγγραφή του Χρύσανθου Χρήστου *Νεοελληνική Χαρακτική*, που εκδόθηκε από την Ιονική Τράπεζα (Αθήνα 1989) και που αποτελεί την πρώτη ολοκληρωμένη προσπάθεια σύνθεσης μιας τεκμηριωμένης ιστορίας της ελληνικής χαρακτηριστικής (223 σελ.). Έργο υποδομής για την τέχνη της χαρακτηριστικής αποτελεί και η μελέτη του Δημήτρη Παυλόπουλου *Χαρακτική – Γραφικές Τέ-*

χνες. Ιστορία – Τεχνικές, Μέθοδοι, Αθήνα, 1995.

Εντυπωσιακό εκδοτικό εγχείρημα αποτελεί η πολύτομη σειρά που εκδόθηκε από την Εκδοτική Αθηνών με γενικό τίτλο «Ελληνική Τέχνη». Εξι τόμοι της σειράς είναι αφιερωμένοι στην αρχαία τέχνη, τέσσερις στη βυζαντινή, ένας στη λαϊκή τέχνη, ενώ τέσσερις τόμοι καλύπτουν τους επιμέρους τομείς της νεοελληνικής τέχνης. Την υπογραφή του Χρύσανθου Χρήστου έχουν οι τόμοι *Νεοελληνική Χαρακτική* (1994) και *Ζωγραφική 20ού αιώνα* (1996), του Αντώνη Κωτίδη ο τόμος *Ζωγραφική 19ου αιώνα* (1995), ενώ στον Ηλία Μυκονιάτη οφείλεται ο τόμος *Νεοελληνική Γλυπτική* (1996). Μέρη του ίδιου εκδοτικού προγράμματος, που έχει σκοπό να μεταδώσει στον αναγνώστη με τρόπο επαγωγικό ουσιαστική και υπεύθυνη πληροφόρηση, τα βιβλία της σειράς περιέχουν εισαγωγικό κεφάλαιο με βιβλιογραφία και εικόνες που συνοδεύονται από βιογραφικά σημειώματα και σχολιασμό των έργων.

Παρόλο που βρίσκονται έξω από το κύριο θεματικό πλαίσιο του άρθρου αυτού, είναι σκόπιμο να αναφερθούν εδώ τα σημαντικά λεξικογραφικά έργα του Δημήτρη Σισιλιάνου, *Έλληνες Αγιογράφοι μετά την Αλωσιν* (Αθήνα 1935), που περιλαμβάνει μεταβυζαντινούς αγιογράφους της περιόδου 1450–1800 και του Μανόλη Χατζιδάκη *Έλληνες Ζωγράφοι μετά την Αλωσιν (1450–1830)*, που εκδίδεται από το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Ε.Ι.Ε. (τόμος 1, Αθήνα 1987). Και στα δύο έργα περιέχονται εκτενείς εισαγωγές που αναφέρονται στην ι-

στορία της μεταβυζαντινής ζωγραφικής.

Χρονολογική παράθεση

Σε αυτή την επισκόπηση της ελληνικής ιστοριογραφικής δραστηριότητας στον τομέα των εικαστικών τεχνών προτιμήθηκε η χρονολογική παράθεση των σχετικών δημοσιευμάτων, ώστε να καταστεί σαφέστερη η διαμόρφωση των διαφόρων τάσεων και η εξέλιξη των ερευνητικών ενδιαφερόντων. Ωστόσο, δεν κρίθηκε σκόπιμο να γίνει αναφορά σε βιβλία που μελετούν ή παρουσιάζουν συλλογές έργων τέχνης (ακόμη κι αν οι τίτλοι τους δίνουν διάσταση ιστοριογραφική), σε μονογραφίες, ειδικά μελετήματα, λευκώματα κ.λπ. Είναι φανερό ότι το ενδιαφέρον για την ιστορία των εικαστικών τεχνών στην Ελλάδα παρουσιάζει ιδιαίτερη ανάπτυξη στις τελευταίες δεκαετίες και ευσταθεί η διαπίστωση ότι πολλά βασικά έργα υποδομής έχουν ήδη εκδοθεί ή βρίσκονται στο στάδιο της ολοκλήρωσής τους (όπως το νέο *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών*, που εκδίδεται από τον εκδοτικό οίκο «Μέλισσα»). Φυσικά, υπάρχει ευρύ πεδίο δράσης, ενώ η ηλεκτρονική τεχνολογία, προσφέρει την πρόκληση για νέες εντυπωσιακές εφαρμογές.

Ευχαριστίες οφείλουμε στους κ. Δημήτριο Παυλόπουλο και Ευγένιο Μαθιόπουλο. Επίσης στην κ. Δώρα Κομίνη-Διαλέτη, συντονίστρια της έκδοσης του «Λεξικού Ελλήνων Καλλιτεχνών» της «Μέλισσας» και στον κ. Γιάννη Μπαστιά της «Εκδοτικής Αθηνών».